

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ СПРАВ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ  
ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА  
(XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)**

В основі формування і розвитку правової системи держави, окремих галузей законодавства, правових форм і напрямків її діяльності є політика, що виражає стратегію, форми і принципи досягнення соціальних цілей, які ставити перед собою суспільство, владні та політичні інститути. Одним з пріоритетних напрямків діяльності будь-якої держави є визначення політики у галузі боротьби зі злочинністю, тобто засад здійснення профілактики, попередження і припинення злочинів, реалізації кримінальної відповідальності та виконання кримінальних покарань.

Система виконання покарань протягом століть традиційно займала важливе місце в карально-репресивному апараті російського самодержавства. Вона використовувалася для здійснення державної пенітенціарної (тюремної) політики, суть якої полягала у широкому застосуванні позбавлення волі як одного з найжорсткіших видів кримінальної репресії.

У історико-правовій науці відсутнє комплексне дослідження цієї проблеми, хоча питанням змісту каральної політики самодержавства, механізму її реалізації, ролі репресивного апарату в державному механізмі дореволюційної Росії, до складу якої входило більшість українських земель, приділялася значна увага в працях видатних вчених-правознавців С.В.Фойницького, М.С.Таганцева, С.П.Мокрицького [1]. За визначенням російського дослідника С.В. Познишева, тюрми існують з сивої давнини, але предметом серйозної громадської уваги і об'єктом наукового вивчення вони стали лише на рубежі XVIII – XIX ст. [2, с. 1].

Тюремна система російської держави пройшла тривалу еволюцію. Її формування розпочалося з моменту виникнення російської централізованої держави і пов'язано з виданням Судебника 1497 р., покликаного захистити пануючі на той час суспільні відносини. Зауважимо, що Судебник чітко не визначав порядку виконання покарання, а обмежувався лише переліком кола посадових осіб, зобов'язаних його виконувати [3].

Якщо раніше в'язниця розглядалася виключно як запобіжний засіб утримання до суду обвинувачених у скоєнні кримінальних злочинів осіб, то в умовах укорінення феодальних відносин і загострення соціальних антагонізмів вона набула все більшого поширення як вид кримінального покарання. У Соборному Уложенні 1649 р. передбачалося застосування ув'язнення у понад 40 випадках. В Уложенні чітко розрізнялося кілька видів тюремного ув'язнення: строкове (від одного до чотирьох років), безстрокове (до «государевого указа» та «покамест порука будет») та довічне. Ув'язнення призначалося за цілу низку злочинних діянь, а саме: за порушення благочиння у церкві, службові проступки, образу честі, погрози, опір представникам влади, злочинні діяння проти порядку управління, переховування набутих зло-

чинних шляхом речей, чадовбивство, навмисне вбивство, заподіяння побоїв і т. і. [4, с. 83-256].

Російська тюремна система отримала додатковий імпульс для розвитку після прийняття Судового Уложення 1649 р., але залишалася громіздким державним інститутом з нечітко визначеною структурою, правовим статусом, функціями та компетенцією. Управління тюремними закладами зберігалося децентралізоване, внаслідок чого в'язниці підпорядковувалися різним наказам: Стрілецькому, Земському, Розбійному та ін. На місцях функції управління в'язницями виконували спеціальні посадові особи – воеводи та губні старости, а тюремну адміністрацію безпосередньо представляли сторожі і цілувальники, які охороняли ув'язнених (після створення губерній функція управління тюремними закладами перейшла до губернаторів, а сторожів і цілувальників замінили поліцейські чиновники, яким підпорядковувалися спеціальні команди наглядачів) [5, с. 10].

У XVI-XVIII ст. в російській державі були поширені в'язниці кількох видів: земляні, кам'яні та звичайні. Земляні (які з розміщеними в них зрубами) призначалися переважно для утримання політичних і релігійних злочинців. Кам'яні в'язниці влаштовувалися у монастирських келіях, льохах та інших подібних категоріях приміщень і використовувалися для ізоляції державних злочинців і розкольників. Звичайні тюремні установи склалися з кількох будівель, огорожених частоколом (острогом) і поділялися на дві категорії: губні та опальні. В губних в'язницях утримувалися особи, засуджені за гатьбу, розбій, підпал, а в опальних – за економічні злочини («по ісоцъвым искам» та «боярским делам, люди их и крестьяне») [5, с.189]. Отже, уніфікованого місця ув'язнення не існувало, як не існувало і стандартних правил утримання в'язнів. Навіть для визначення місця позбавлення волі вживалися різні терміни: тюрма, темниця, острог, тюремна фортеця тощо.

Ув'язнені особи в місцях відбування покарання за загальним правилом утримувалися без кайданів (за винятком випадків, коли існувало спеціальне розпорядження «заковати і посадити в жезлах») [5, с.195]. Характерно, що в аналізованій період у тюрмах превалювала система загального ув'язнення, а одиночне ув'язнення допускалося лише у виняткових випадках.

Специфічною рисою каральної політики російського самодержавства була наявність церковної юрисдикції. Поряд із звичайними державними тюремними закладами в Росії існували спеціальні монастирські тюрми (Соловеський, Кирило-Білозерський та інші монастирі), де утримувалися особи, засуджені церковними судами за релігійні злочини. Режим утримання в'язнів в цій категорії пенітенціарних закладів був значно жорсткішим, ніж у звичайних тюрмах.

Основи російського тюремного законодавства були закладені у XVIII-першій половині XIX ст. низкою спеціальних нормативних актів, що визначали єдині правові засади організації та функціонування державної системи виконання покарань. Так, відповідно до Артикулу Військового 1715 р. тюремне ув'язнення передбачалося за ненавмисне вбивство, за злочини, заподіяні проти порядку управління, проти честі тощо. Однак питома вага ув'язнення у порівнянні з тілесними покараннями та смертною карою зали-

шалася незначною. Характерною рисою часів правління Петра I стало широке використання праці в'язнів, поміщених в спеціальні арештантські роти.

Масштабні заходи з метою удосконалення організаційного та правового урегулювання виконання тюремного покарання були здійснені в період правління Катерини II. Так, у 1775 р. на підставі ст. 390 та 391 «Положення про управління губерніями» в країні були створені спеціальні робітні та упокорюючі будинки [6, с. 266-267]. За часів правління Катерини II здійснювалися перші спроби правової регламентації діяльності окремих тюремних закладів і чинів тюремної адміністрації. Зокрема, були затверджені Інструкція для Петербурзької в'язниці [7, с. 170], Положення про посаду наглядача тюремної фортеці у Москві і караульного офіцера в Калузі [7, с. 105-107]. В цих умовах влада спромоглася навіть підготувати проєкт «Положення про тюрми», який передбачав роздільне утримання засуджених у залежності від тяжкості здійсненого злочину, статі, виду покарання. Переважна більшість положень проєкту була запозичена з праць Ч.Беккарія. Проєкт так і не реалізували, оскільки в умовах абсолютизму не існувало об'єктивних передумов для його здійснення, хоча він залишив глибокий слід в розвитку тюремної практики. Як зазначає сучасний російський дослідник М.К.Детков, зазначені нововведення значною мірою були зумовлені зростанням інтересу до російської тюремної системи з боку зарубіжної громадськості та окремих науковців. Бажання продемонструвати «гуманізм» змусило владу вжити ряд конкретних правових заходів [8, с.18].

Здійснені у попередній період підготовчі заходи з метою реформування системи виконання покарань об'єктивно сприяли прийняттю у 1832 р. «Зводу правилів і статутів про утримання під вартою та про засланих» – нормативного акту, що регулював діяльність місць позбавлення волі. При розробці цього документа враховувалися чинні нормативно-правові акти, досвід практичної діяльності місць позбавлення волі і досягнення вітчизняної та зарубіжної пенітенціарної науки.

В першій половині XIX ст. управління тюрмами в Російській імперії залишалося децентралізованим і здійснювалося трьома відомствами. Третє відділення його імперської високості канцелярії займалося політичними в'язнями, монастирські тюремні заклади підпорядковувалися Святому Синоду, а Департамент виконавчої поліції Міністерства внутрішніх справ видав загальнокримінальними тюремними установами. Відповідно до положень Зводу правилів і статутів 1832 р., визначалося три групи загальнокримінальних місць позбавлення волі, а саме:

- приміщення на «з'їжджих дворах», при Управах благочиння, поліцейських дільницях тощо;
- тюремні фортеці або остроги в губернських містах;
- робітні та упокорюючі будинки [9].

Основним місцем позбавлення волі в цей період залишалися губернські остроги, де утримувалися особи, які здійснили гяжкі кримінальні злочини. Як правило, в загальнокримінальних пенітенціарних установах утримувалися представники селянства. Так, в 1829 р. в тюрмах Петербурга було 3358 кріпосних селян, відправлених туди поміщиками «за грубість». Для робітни-

ків фабриканти інколи будували окремі тюрми, де панував жорсткий режим, застосовувалися тілесні та інші покарання [10, с.66].

У 1823 р. в системі місць позбавлення волі з'явилися нові елементи пенітенціарної системи – військово-арештантські роти, які були спочатку призначені для ув'язнення військовослужбовців, що здійснили злочинні діяння. Симптоматично, що в умовах зростання селянських виступів, загального підйому суспільно-політичної активності населення країни, в арештантських ротах утримувалися й цивільні особи, обвинувачені у злочинній діяльності. В «Уложенні про покарання» 1845 р. військово-арештантські роти у переліку покарань, що передбачали позбавлення волі, згадуються у першу чергу.

Згідно з нормами Уложення про покарання, особливий акцент робився на розширенні застосування покарання у вигляді позбавлення волі. У зв'язку з цим постало питання про необхідність тюремної реформи. Зокрема, передбачалося побудувати в країні 75 одиночних тюрем, що вимагало витрат вартістю понад 300 тис. карбованців. Реалізації проекту завадив дефіцит бюджетних коштів.

Характерно, що ініціатором запровадження Уложення 1845 р. був цар Микола I, який доручив спеціально створеному особливому комітету розробити проект устрою тюрем Російської імперії за зразком пенітенціарної системи Англії.

Відомо, що представники Англійського тюремного товариства у 1819 р. організували російські тюремні заклади і за результатами відвідин навіть підготували і надіслали на ім'я царя Олександра I відповідну записку. Зважаючи на позитивний досвід Англії у реформуванні пенітенціарної системи, Олександр I створив «Опікунське товариство у справах в'язниць», яке повинно було займатися «моральним виправленням злочинців» та «покращанням стану ув'язнених». У своїй діяльності товариство спиралося на п'ять засобів виправлення:

- безпосередній і постійний нагляд за ув'язненими;
- розміщення засуджених за видами скоєних злочинів та обвинувачень;
- виховання засуджених на засадах християнського благочестя і доброї моралі;
- залучення ув'язнених до виконання суспільно корисної роботи;
- ізоляція порушників режиму та буйних в окремих спеціальних приміщеннях.

Членам новоствореного комітету дозволялося відвідувати місця позбавлення волі в будь-який час. Вони сприяли визначенню основ правового режиму відбування покарання засудженими особами. Так, наприклад, стороннім особам було заборонено вільний вхід на територію в'язниці для роздачі арештантам милостині, визначено дні відвідин в'язнів родичами. З метою викорінення бездіяльності засуджених були визначені години для навчання (опанування основ грамоти і ремесла), роботи та відпочинку. Результати роботи товариства оприлюднювалися в щорічних звітах у друкованих виданнях країни. Діяльність товариства залишила помітний відбиток на системі виконання покарань і була першою спробою цілеспрямованого налагодження громадського контролю за утриманням ув'язнених у тюрмах Росії [5, с. 12-13].

Представники церкви також намагалися активно сприяти покращанню тюремного побуту та релігійному вихованню в'язнів з метою формування законотворчої особистості. З цією метою церквою ініціювалося будівництво культових споруд у тюремних установах [8, с.20].

Здійснені спільними зусиллями держави і суспільства окремі заходи не змогли корінним чином вирішити основні проблеми російської тюремної системи: розміщення засуджених, залучення їх до виконання суспільно корисної праці, викорінення насилля над особистістю. У тюрмах країни, як і раніше, продовжувалися порушення всіх допустимих санітарних норм утримання засуджених, спільно утримувалися різні категорії в'язнів, не здійснювалося інспекції тюремних закладів, зберігалася децентралізація управління пенітенціарними закладами, використовувалося насилля.

Напередодні буржуазних перетворень другої половини XIX ст. інститут позбавлення волі займав чільну позицію в загальній системі покарань Російської імперії. В пенітенціарній політиці держави превалювали два підходи до виконання кримінального покарання – тюремне ув'язнення і покарання з нахилом у бік виховно-виправного впливу на основі залучення в'язнів до праці. Кримінальна репресія розглядалася владою як ефективний засіб активної протидії спробам зміни існуючих відносин. З іншого боку, тюремна система Російської імперії так і не склалася в єдиний цілісний загальнодержавний механізм з уніфікованими підходами до організації та здійснення діяльності міськ позбавлення волі. Після проведеної в країні селянської реформи 1861 р. змінилися умови суспільного розвитку, що спричинило необхідність глибоких реформ у різних галузях. В ході тюремної реформи 1877–1879 рр. були здійснені суттєві структурні зміни російської пенітенціарної системи, що мали за мету вирішення накопичених у попередній період проблем.

**Список літератури:** 1. Фойницький С.В. Учение о наказаніе в связи с тюремнo-вeдeніeм. СПб., 1889; Таганцев Н.С. Русское уголовное право. СПб., 1902; Мокринский С.П. Наказаніе, его цели и предложения. М., 1902. 2. Познышев С.В. Очерки тюремнo-вeдeніe. М., 1915. 3. Судебник 1497 года // Российское законодательство X–XX вeкoв. М., 1982. Т.2. 4. Российское законодательство X–XX вв. М., 1985. Т.1. 5. Лисин А.Г., Петренко Н.И., Яковлева Е.И. Тюремная система Российского государства в XVIII–нач. XX в. М., 1996. 6. Сергиевский Н.Д. Наказаніе в русском праве XVII в. СПб., 1887. 7. Российское законодательство X – XX вв. М., 1987. Т.2. 8. Детков М.Г. Исполнение наказанія в дореволюционной России: организационно-правовые аспекты становления и развития системы исполнения наказанія в виде лишения свободы: Учебное пособие. М., 1990. 9. Свод учреждений и уставов о содержащихся под стражей. СПб., 1832. 10. Батриченко В.І. З історії реформування карально-репресивної системи в XIX – на початку XX століть // Актуальні проблеми сучасної пенітенціарної політики України. К., 1996.

*Надійшла до редколегії 02.08.2001*